

PETRŐCZI ÉVA

„ERZSÉBET AZ Ő SZENT VISSZAVONULTSÁGÁBAN”

Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban

Mielőtt olvasóim bármelyikét – joggal – elriasztanám a sokat markoló alcímmel, szeretek megnyugtatni kedves mindnyájukat: vizsgálódásaim lényegi nyersanyagát mindössze Köleséri Sámuel két temetési prédikációjából¹ és a bostoni Cotton Mather két, nők számára írott „conduct book”-jából, továbbá ugyancsak egy halotti búcsúztatójából és hozzá csatolt verséből merítettem.² Merítésem sokak szemében még így is merésznek tűnhet, a tárgyalt szerzők és művek az időben áthidalhatatlannak számító, s így még a hatás-kölcsönhatás árnyékával sem kecsegtető távolsága miatt. Párhuzamos tárgyalásuk létjogosultságát tehát egyedül azok a szemléletbeli analógiák képezik, amelyek a földrajzi, szociológiai, egyházszerkezeti különbségek ellenére mégis kapcsolatot jelentenek a 17. század végi Debrecen és Boston között. Pontosabban ezúttal kizárólag azokra az egyezésekre gondolhatunk, amelyek a női szerepekhez – elsősorban a feleség, az anya, az ideális puritán „jóasszony” (goodwife!) fogalmához – kötődnek.³

David Cressy korszakalkotó munkája, a *Születés, házasság, halál* a 16–17. századi Anglia életének dokumentumaiból építkezik ugyan, de az nyilvánvaló, hogy a 17. századi Új-Anglia és Magyarország puritán közösségei a „régii” Anglia mintáihoz kötődtek, vagy – a peregrinus-teológusok közvetítésével – nálunk is ugyanazokat az életmodelleket követték, így témánk esetében Cressy könyve megkerülhetetlen alaplámpának tekinthető. Ahogyan ő, illetve a magyar Deáky–Krász szerzőpár is hangsúlyozza,⁴ a kora újkori nőket, anyákat a biológiai veszélyeztetettség, a szüléssel együtt járó életveszély mellett lélektani terhek is nyomasztották, elsősorban Éva anyánk bűnének, s az ebből következő, jogosnak ítélt büntetésnek – a megérdemelt kínnal-szülésnek – szüntelen beléjük sulykolása. A magyar szerzőket idézve: „Ha a terhes asszony nem tartotta be a közösség által

¹ KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása...*, Kolozsvár, 1672, RMK I, 1128; illetve KÖLESÉRI Sámuel, *Apai dorgálásnak józű gyümölcse*, Kolozsvár, 1675, RMK I, 1177.

² Cotton MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion*, Boston, 1692; Uő., *Eureka – The Vertuous Woman Found*, Boston, 1704; ill. Uő., *Elizabeth in Her Holy Retirement*, Boston, 1710.

³ A téma részletes kifejtése: David CRESSY, *Birth, Marriage, Death: Ritual, Religion and the Life-cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford, Oxford University Press, 1999; Laurel Thatcher ULRICH, *Good Wives*, New York, Alfred A. Knopf, 1982.

⁴ DEÁKY Zita, KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század*, Bp., Századvég Kiadó, 2005.

elfogadott, gyakorolt és elvárt magatartási szabályokat és tiltásokat, súlyos árat fizethetett. Nemcsak azért, mert a hiedelem szerint torz, gyenge gyermeke születhetett, hanem őt hibáztatták más szerencsétlen kimenetelű születési esetekért is.”⁵ Így aztán „Éva anyánk átka” megsokszorozta, önváddal súlyosbította a szülő nők kínjait. Ritkaság számba ment az olyan, nem „nőkre förmedő” lelkipásztor, mint a Stuart-kori Jonathan Ward, aki képes volt imígyen anekdotává oldani a retteget: „Egy fájdalom között vergődő warwickshire-i asszonyt segítői nem tudtak megfékezni, így Lady Pickeringért küldettek, kezdjen vele valamit. Amikor megérkezett, türelemre intette a vajúdót, mondván, hogy ezt a nyomorúságot Éva ósanyjuk hozta az asszonyokra, amikor megette az almát. Hát ezért van az egész? – kérdezte a szülő nő. – Bár akadt volna a torkán az az alma – fakadt ki... Mire a hölgy magát fegyelmezve kifordult a szobából, s csak kint kezdett kacagni.”⁶

Az esetek többségében azonban korántsem ilyen vidámak a terhességhez-szüléshez-gyermekágyhoz kötődő puritán irodalmi emlékek. Cressy terjedelmes listát kínál azokról a speciális hitgyakorlati könyvekről (devotional exercises!), amelyeknek az volt a célja, hogy viselkedésmintákat, alkalmi imádságokat kínáljanak a keresztyén anyáknak.⁷

Ezúttal csak néhányat említsünk ezekből a Magyarországon önálló műfajként ismeretlen, de az angolszász világban oly gyakori traktátusokból. Cressy szerint a műfaj angliai archetípusának a spanyol Juan Luis Vives Aragóniai Katalinnak, VIII. Henrik első feleségének szóló intelmeit tekinthetjük, amelynek „Utasítások a keresztyén asszonyoknak” volt a címe, bár ez egyáltalán nem terhességi-gyermekágyi „kiskaté”.⁸ A műfaj néhány további nevezetes, s immáron témánkhoz közelebbi darabja: Daniel Featley: *Ancilla Pietatis*, 6 kiadás, 1626–1639 között, John Cosin: *Collection of Private Devotions*, 5 kiadás, 1627–1638 között, továbbá Samuel Rowlands és George Wither „kismama-imádságai”, Ralph Josselin, Richard Rogers, Isaac Archer és Nicholas Assheton naplói-nak gyakori terhesség- és szülés-krónikái. Hogy milyen célt is szolgáltak ezek az írások (illetve hogy sok esetben milyen célt kellett volna szolgálniuk!), arra ugyancsak David Cressy világít rá: „A kín és szenvedés – Éva öröksége ... olyan kegyetlen rítus volt, amelyen minden asszony keresztülment, s amelyet a kisebbség (mintegy az asszonyok 7 %-a) nem élt túl. Ez nem az eleve elrendelés vagy a pokolbéli szenvedések taglalásának rendelt ideje volt (noha a szigorú kálvinisták mindkettőről beszéltek), de inkább a megnyugtató szavaké, a megszabadításról és megváltásról.”⁹ Úgy tűnik, a magyar puritán anyák kifejezetten jól jártak azzal, hogy nálunk – a puritán mozgalom peremhelyzetéből és időbeni szűkösségéből adódóan – nem alakult ki a kifejezetten nőknek szánt conduct book többségében inkább riasztó, mintsem megnyugtató műfaja. Ám az angolszász világ asszonyai – köztük is az írói tehetséggel vertek-áldottak – Angliában és az Újvilágban

⁵ DEÁKY-KRÁSZ, *i. m.*, 80.

⁶ CRESSY, *i. m.*, 21.

⁷ CRESSY, *i. m.*, 24.

⁸ Erről részletesebben: Ulrike TANCKE, (*M)others and Selves: Identity Formation and/in Relationship in Early Modern Women's Self-writings*, *Early Modern Literary Studies*, 10/3, 2005. január, <http://www.shu.ac.uk>.

⁹ CRESSY, *i. m.*, 28.

egyaránt megtalálták azt a remédiát, amellyel valósággal elébe mentek e férfiúi „recept-könyvek” elvárásainak. Nem ritkán a szülés küszöbén sokan közülük ugyanis „anyai tanácsadó könyveket” (mother’s advice books!) hagytak hátra születendő magzataik számára, ugyanúgy keresztyéni élet-receptúrát kínálva szülötteiknek, ahogyan a férfiak (többségükben lelkipásztor-szerzők) az ő számukra. Csak néhány név a szülésbe nem ritkán valóban, mintegy önbeteljesítő jóslatként behalt író-nyelvtanok közül: Alice Thornton, Elizabeth Jocelin (rá, mint a későbbiekben látjuk majd, Cotton Mather is hivatkozik), Dorothy Leigh, Margaret Cavendish, végül Elizabeth Cavendish Egerton, Bridgewater grófnője, aki terhességei-szülései idején számos cél-imádságot írt.¹⁰ E hölgyekre egyaránt jellemző, amit Sharon Howard említ, elsősorban Alice Thorntonnak szentelt tanulmányában: hogy tudniillik kisdedeik méltó életre nevelése mellett volt egy nagyon tiszteletreméltó és érthető szándékuk – anyai külső instrukció és elvárás közepette aktív részeseivé válni saját *jó haláluk* előkészítésének, sajátosan női hangszerelésű ars bene moriendik megalkotásának.¹¹

Az anyai tanácsadó írások sorából ezúttal egy olyan új-angliai költőnőt idézek, aki a legjobban megfelelt saját kortársai (a Mayflower-nemzedék) és a harmadik generációs bostoni Cotton Mather elvárásainak: „...amiképpen a világra hoztalak benneteket, nagy fájdalmak, gyöngeség, törődés és félelmek közepette, azonképpen vajúdok veletek újra most is, míg Krisztus otthonra nem lel benneteket.”¹² Bradstreet itt költői tömörséggel foglalja össze a puritán anyai tanácsadó írások lényegét: nem elegendő a gyermek szerencsés testi világra hozatala, keresztyénné szülésük is legalább olyan fontos kötelesség.

E vázlatos anyaságtörténeti áttekintés után – mielőtt a már említett debreceni és bostoni szövegekbe belepillantanánk – vizsgáljuk meg röviden, milyen hasonlóságok vannak, lehetnek id. Köleséri Sámuel (1634–1683) és Cotton Mather (1663–1728) életútjában. A különbségekről majd a művek elemzése során ejtek szót. Az első és legfontosabb: mindketten ároni család sarjai, lelkipásztor-apa gyermekei, mégpedig puritán lelkipásztoroké, Köleséri Mihályé, illetve Increase Matheré. Az sem elhanyagolható tény, hogy mindketten egy-egy Christianopolis lakói voltak, habár Köleséri csak hányatott élete utolsó 13 évét töltötte Debrecenben, míg Cotton Mather egész életében a „bostoni teokrata arisztokrácia” köreiből forgott. Olykor még felhasznált forrásaik is megegyeznek, részben Köleséri cambridge-i tanulmányainak, részben pedig annak köszönhetően, hogy Mather a bostoni latin iskola eminens tanulója és az európai kontinens reformációjának (elsősorban a németnek és a svájcinak) szokatlanul jó ismerője volt.¹³

¹⁰ *Subordination and Authorship in Early Modern England: The Case of Elizabeth Cavendish Egerton and Her Loose Papers*, ed., intr. Betty S. TRAVITSKY, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999, 177–202.

¹¹ Sharon HOWARD, *Imagining the Pain and Peril of Seventeenth-century Childbirth: Travail and Deliverance in the Making of an Early Modern World*, *Social History of Medicine*, 2003, <http://www.earlymodernweb.org.uk>. E fontos cikk megszerzéséért Bene Sándort illeti köszönet.

¹² Anne BRADSTREET, *The Works of...*, ed. Jeannine HENSLEY, foreword by Adrienne RICH, Cambridge Mass.–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1999, 241.

¹³ Köleséri életrajzi adatai: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LA-DÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 343–344.

Kettejük írásainak párhuzamos vizsgálatát lehetővé teszi végül az, amit Csorba Dávid egyik dolgozatában „bubicizmus alapú közös vallási nyelvezet”-ként jellemez.¹⁴ Igen, valóban létezett egy könnyen felismerhető, kontinenseken átkelő „puritán tolvajnyelv”, jelen szerzőink esetében többek között Mára(h), a keserű vizű bibliai tó, vagy éppen Ráchel nagyon hasonló szövegösszefüggésben történő emlegetése. Előljáróban egyet le kell szögeznünk: Cotton Mather krónikus puritán szószaporításához, több mint négy-százötven művet termő verbális megalomániájához képest az ugyancsak termékeny id. Köleséri Sámuel kegyességi munkáinak száma elhanyagolhatóan csekély. Ám a megvalósítás tekintetében – sine ira et studio, hiszen mindkét szerzőtől több száz év választ el bennünket – minden kétséget kizáróan Kölesérié lehet a palma. Kettejük műveit – ezúttal csak az anyaság, a női sorsok témakörében – párhuzamosan olvasva nyilvánvaló: a magyar szerző a személyre szabott cura pastoralis mestere volt, míg Cotton Mather az esetek többségében formálandó „spirituális munkadaraboknak” tartotta megszólítottjait. Ezen nem változtat az sem, hogy az új-angliai szerző több száz oldalnyi asszony-okító művet hagyott hátra, míg Kölesérinek e tárgykörben mindössze két temetési prédikációt, s életművében elszórt gondolat-töredékeket köszönhet az utókor.

Asszony-siratói sorában az első egyben legelső debreceni szolgálati évében, 1672-ben keletkezett. Címe: *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása...* A debreceni nagytemetőben hangzott el, Boros Jenei István deák szülésben meghalt felesége, Kalmár Kata felett. A beszéd ugyanabban az évben Kolozsvárott került kinyomtatásra. Már a gyászoló férjhez intézett „Ajánló levél”-ből kitűnik, hogy nem mindennapi empatikus készséggel megáldott, s egy alapvetően komor korszakban ritka kedvességű és gyöngédségű lelkipásztor állhatott Kalmár Kata sírjánál, aki nem megfélemlíteni, hanem megnyugtatón akarta hallgatóságát. Többek között azzal, hogy a gyászolók tudomására hozta: a feleséget sirató férj ugyanazokat az ígehelyeket olvassgatta a temetés előtti éjszakán, amelyek a másnapi sirbeszéd textusát képezték. A lelki közösség ennyire nyílt vállalásának, a papi góg és hiúság teljes hiányának bizonyítékai az ezt a ritka pásztori magatartásformát felfedő, valósággal „egy vérből valók vagyunk” erejű közösséget sugalló sorok: „...jelentvén Istennel abbéli Providentiáját-is, hogy minek-előtte a temetésre rendelt óra el-jött volna, még étszaka kezében vévén Bibliáját (ti. Boros Jenei István), azokat a’ Locusokat kereste fel maga vigasztalására, a’ mellekkel én a’ kezdő beszédet és a’ tanítást töttem, a’ mint a kegyelmed körül lévők közzül énnékem arról egy virgulát sem szolván, míg a’ Temetés végben nem ment.”¹⁵

Hasonlóképpen személyes hangú az „Ajánló levél” berekesztése és nem mindennapi szépségű elköszönő formulája is: „A jó Isten több nyomorúságtul oltalmazza kegyelmedet, s’ tartsa-meg életben jó reménségű két olaj-fa ágacskaít. Iram Debreczenben, Karácson havának (a’ mint neveztetik) 20-dik napján, 72-dik szomorú esztendőben, *Kegyel-*

Cotton Mather életrajzához: KRETZOI Miklósné, *Az amerikai irodalom kezdetei 1607–1750*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

¹⁴ CSORBA DÁVID, *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban*, *Protestáns Szemle*, 63(2001), 16–23.

¹⁵ KÖLESÉRI, *i. m.*, ajánlólevél, A2r.

med Lelke javát kívánó jó akarója, Köleséri Sámuel.” A „Kezdő beszéd” hangütése is tökéletes beleérző készségről tanúskodik: Ráchel halálának története ugyanis magában hordja a vigasztalást. Ő ugyan Benóninak, azaz „fájdalmam, kimerültségem, aggodalmam fia”-nak nevezte gyermekét utolsó szavaival, Jákob, az apa azonban Benjáminnak, amely ellentétes értelmű név, jelentése: „jobb kezem fia, szerencsés, boldog.”¹⁶

E kettős névadással a prédikátor azt sugallja: a bánat, a gyász nem örök és nem statikus állapot. A Jákob–Ráchel és a debreceni házaspár közti párhuzamot következetesen továbbviszi, hangsúlyozva Ráchel és az elhunyt magyar fiatalasszony legfőbb közös erényét, amely egyben minden puritán „jóasszony” (goodwife) közös erénye is: az engedelmességet. Amiben itt is meghaladja a bibliai történet egyszerű alkalmazását, az a személyesség, például az ifjú pár Borosjenőből Debrecenbe való menekülésének emlegetése (ne feledjük, a Köleséri-család életében is Debrecen töltötte be a „menedékvár” szerepét): „...bújdoso lévén Boros Jenőből Debreczenben, kicsiny értékkel jöttél-bé...”¹⁷ majd ezt követi a tragikus kimenetelű vajúdas közelebbi körülményeinek leírása: „Jácobot Isten Ráchel (az az Juhocska) nevű engedelmes feleséggel meg-áldotta vala; Igy tégedet is jó szó halló engedelmes feleséggel meg-áldott vala... Jácobnak kedves felesége Ráchel, gyermek szülésben hala meg, ugy a’ te kedves Rácheled negyed napi gyötrelmi után, gyermek-szülésnek fájdalmiban hala meg.”¹⁸ A bevezető „Könyörgés” után következő tényleges ígehirdetés alapigéje az Ezékiel 24-ből a 16. és 17. versek. „Embernek Fia, ímé én el-vészem tetőled szemeidnek kívánságát; csapással, de ne keseregj, és ne sírj, se a’ te könyved ne mennyen. Fohászzkodván hallgass!” A búcsúztató e második egysége – Ezékiel feleségének hirtelen halálára alapozva – ismét csak lélektani telitalálat, a hirtelen halál rémével segít megküzdenni. A megnyugtató, feszültség-feloldás sajátos módszere egy kis nyelvészeti közzjáték beiktatása, a „csapás” szó arab és szír megfelelőinek etimológiájával. Tekintheznénk ezt fölösleges „böcsködésnek”, tudományfitogtatásnak, de nem az. Egyszerűen pillanatnyi megnyugvást kínál vele a gyászolóknak. Nem hiányzik a sírbeszédből annak kifejtése sem – gazdag bibliai példatárral –, hogy mit értett Köleséri (és kortársi-hittestvéri köre) a „szem gyönyörúsége” státusra méltó feleségnek a puritán értékrendbe illő tulajdonságain.¹⁹

Ezt követi a „mérték nélkül való siralom” veszélyeinek, keresztyén emberhez méltatlan mivoltának bizonyítása. E szerkezeti egység sem fullad hideg didaxisba, inkább a hátramaradottak, a hátralévő életutak lélektani védelmét szolgálja.²⁰ A prédikáció a nőkel szemben támasztott puritán elvárások ismételt felsorolásával zárul, közvetett módon az elhunyt asszony dicséretébe rejtve a maga miniatűr „conduct book”-ját: „Abban lehet leg-nagyobb vigasztalásod, hogy szemed kívánsága volt, és gyönyörúsége, mert kegyes

¹⁶ A szómagyarázat forrása: *Bibliai nevek és fogalmak*, Bp., 1989, 36.

¹⁷ KÖLESÉRI, *i. m.*

¹⁸ KÖLESÉRI, *i. m.*, A4.

¹⁹ KÖLESÉRI, *i. m.*, 4.

²⁰ KÖLESÉRI, *i. m.*, 5–7.

életű, szelid erkölcsű engedelmes természetű volt, kiben gyönyörködhetett lelked, mivel Isten-is a' jókban gyönyörködik.”²¹

A második Köleséri-féle temetési beszéd dátuma 1675, ekkorra a jeles igehirdető és lelkigondozó már a lehető legjobb értelemben belegyökeredett Debrecen talajába. Nyilvánvalóan ezért esett rá a választás, amikor a Debrecen főbírót is adó elitjéhez tartozó Doboziak egyikét (ez a család körülbelül olyan jelentőségű lehetett a tiszántúli város életében, mint a Matherék Bostonban, természetesen honi arányokkal és keretek között!), Dobozi Katát kellett elbúcsúztatni. Ez a prédikáció, az *Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse*²² nem szülésben, hanem tüdőbajban meghalt fiatalasszony fölött hangzott el ugyan, de Köleséri szinte sámánosan ráolvasó módon, szent monotóniával ismételteti benne négy ízben is Dobozi Kata betegségének pontosan gyermek-kihordásnyi idejét. A „kilenc hónap” először a címlapon tűnik fel: „Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse, avagy Olly Idvességes Halotti ELMÉLKEDÉS, Mellyet a Bóldog emlékezetű, Isten Atyai Dorgálását egy végben, kilenc-hónapokig, nagy békességés-tűréssel elszenvedett NÉHAI NEMZETES DOBOZI KATA Asszonynak etc...” Majd a szövegben így folytatódik eme anyai időtartam emlegetése: „Valóban Máráhnak, az az: keserűségnek, s-sok szenvedéseknek Pusztájában tartá Isten ez Urban boldogul ki mult sok nyomoruságot látott szolgáló leányát is, mert kilencz egész hónapokig az ágy fenekéhez szegezé... nem mondhatom megkeseredett Édes Atya, hogy a szabados itéletű Isten tégedet is a Máráhnak keserű vizeivel itatott volna... Leányodnak... kilencz hónapokig szemeid előtt forgó keserves szenvedésivel.”²³ Végül az *Applicatió*ban negyedszer is feltűnik a nevezetes kilenc hónap, első pillantásra szervesen és indokolatlanul: „...mert jollehet az Lelkeknek Atya, valoban szomorúságos dorgálásokkal dorgálá őket, kilencz hónapok folyása alatt... mind-azáltal... meg-eléggelvén Isten hosszas sajlódásit, az Igazságnak békességés jó izü gyümölcset meg-adta az Ő lelkének, ki-pótolta sok gyötrelmit, örök nyugodalommal.”²⁴ E végkicsengés, a „gyümölcs” szó említése felidézheti bennünk Rainer Maria Rilke sajátos, számos versében és prózai írásában kifejtett elméletét, miszerint a halálnak ne passzív elfogadói legyünk, hanem ki-ki „szülje meg” a saját halálát. A Köleséri-prédikációt olvasva elsősorban az *Egy barátnőm emlékére* című, ez az ugyancsak szülésben meghalt Paula Moder-sohn-Becker festőnőt elsirató Rilke-vers juthat az eszünkbe:

Kimerültél, leástál éjmeleg
szíved földjébe a még zöld magért,
melyben halálod: a Tiéd, saját
élted saját halálcsírája duzzadt.”²⁵

²¹ KÖLESÉRI, *i. m.*, 8.

²² KÖLESÉRI, *Atyai dorgálásnak...*, *i. m.*

²³ Uo.

²⁴ Uo. (A prédikáció szövegéhez egykori tanítványom, Hum István Balázs jóvoltából jutottam, segítségét hálásan köszönöm.)

²⁵ Rainer Maria RILKE, *Egy barátnőm emlékére* = RILKE *Versei*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983 (Lyra Mundi), 221.

Meglehetősen szokatlannak tűnhet a fentiekben vázolt Rilke-párhuzam, azonban a Köleséri-életműben nálamnál jóval többet kalandozó Csorba Dávid egyik dolgozatában olyan tulajdonságokat sorol fel a debreceni prédikátor személyével kapcsolatban, amelyek egyike-másika – minden kényszeres párhuzamkeresés nélkül – Rilke lelki alkatához is közel áll. „A tanítás és a vigasztalás volt lelkipásztori tevékenységének az a területe, ahol igazán otthon érezte magát... A kevés és elszórt adalékhalmaz mögül felsejlik egy érző szívű, csendes szavú lelkipásztor képe.”²⁶

Ez az érzelmi gazdagság, ez a vigasztalni tudás sokkal ritkább vendég volt a csendes szavúnak nem nevezhető bostoni prédikátor, Cotton Mather műveiben. A nemes szándék belőle sem hiányzott, sőt, inkább a sokszor túlhabzó, erőszakos jobbítani akarás riasztja el az olvasót. A tengernyi Cotton Mather-szakirodalom tele van vele kapcsolatos fenntartásokkal, idegenkedéssel, gesztusai háritásával, legalább annyira, mint az önmagáról alig-alig szóló Kölesérről kapcsolatos írások a szeretet, az el- és befogadás megannyi bizonyítékával. Le kell azonban szögeznünk: szegény Cotton Mather legfeljebb vétlen bűnös lehetett az őt minden nemes szándéka ellenére oly gyakran körülvevő ellenszenv-megnyilvánulások kialakulásában. Már neve kiválasztásával alaposan elintézték, amikor két nagyírú lelkész-nagyapja, Richard Mather és John Cotton nevéből „gyúrták össze” őt Cotton Matherré, azaz kirakat-puritánná. Az sem sokat segíthetett rajta, hogy 12 esztendőskorában, a nagyhatalmú Mather-dinasztia sarjaként diadalkapuvál, behízelt laudációkkal fogadták a Harvardon – hogy aztán majd 1701-ben annál nagyobb örömmel billentsék ki az egyetem elnöki székéből.²⁷ A Mathernek az utókor által hagyományozott jelzők halmazából mutatóba csak néhány: „korlátolt”, „pedáns”, „sikeréhes” és „alázatoskodó”, „nehézkes”, „túldíszített”, „groteszk módon nyakatekert”, de ugyanakkor „atyáskodóan filantróp” és „enciklopédikus agyú” is. Mielőtt azonban sikerülne rettegést keltő bostoni Gólemként ábrázolnom dolgozatom második hősét, meg kell ismételnem: munkás élete folyamán őt is mindvégig a legtisztább jó szándék vezérelte, nem kevésbé, mint Kölesérit. Csak éppen az új-angliai puritanizmus államvallás-jellege és az új haza stabilizálásával járó veszélyek és szorongások az abszolút rigorozitás emberévé tették. Ralph Barton Perry idéz két hátborzongató epizódot, egyet arról, hogyan próbálta kinevelni – naplója tanúsága szerint – szerencsétlen tízéves kis Sammy fiából a „képességeit gyöngítő, szabálytalan játékszeretetet”, illetve arról, hogyan látta saját, kínzó fogfájása okát tulajdon bűnös mohóságának büntetésében – egy jókora caries helyett.²⁸ Ahogyan

²⁶ CSORBA DÁVID, *Id. Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, Protestáns Szemle, 64(2002), 218–240.

²⁷ A Mather-életrajzról és életműről bővebben: Ralph Barton PERRY, *Puritanism and Democracy*, New York–Evanston, Harper Torchbooks, 1964; *Great Voices of the Reformation*, ed. Harry Emerson FOSDICK, New York, Random House, 1952; KRETZOINÉ, *i. m.*; Paul BOYER, Stephen NISSENBAUM, *Boszorkányok Salemben*, Bp., Osiris Kiadó, 2002; Mary Caroline CRAWFORD, *St. Boltoph's Town*, IX. fejezet, *The Dynasty of the Mathers*, <http://www.kellscraft.com/St.Boltoph'sTown>.

²⁸ PERRY, *i. m.*, 323, 391.

Crawford Gribben a közelmúltban rendkívül tömören, s a tudományos füleknek kedvesen megfogalmazta: „Cotton Mather művei a realizált eszkatológia mikronarratívái”.²⁹

A speciálisan női célközönségnek szánt Cotton Mather-művek sorából pillantsunk bele először a *Sion lányainak ékességébe*,³⁰ amelyben a korai amerikai írások zöméhez viszonyítva valósággal hemzsegek az európai reformációhoz, illetve annak kedvelt forrásaihoz kötődő hivatkozások. Mindjárt a címlapon egy Tertullianus-idézet következik, a Mather által meg nem jelölt, de azonnal felismerhető *Az asszonyi cicomáról* című értekezésből. A jeles egyházatya az egyik legerősebb összekötő kapocs egyébként Cotton Mather és Köleséri között.³¹ Cotton Mather – Tertullianus nyomán – először a cifrázkodás méltatlan módozataitól óvja a szépnemet,³² majd áttér az intellektuális szférákba; kijelenti, hogy az asszony – Pál apostol intelmeire hallgatva – ne beszéljen ugyan, de írni írhat, miként a Hottinger professzor (Johann Heinrich Hottinger) általa *Catalogus*nak nevezett 9 kötetes (1651–1667) *Historia ecclesiasticájában* is magasztalt Anna Maria Schurman. Schurmanról, a franekeri egyetem büszkeségéről, a híres német-holland teológusnőről nyilván Köleséri is hallott. Érdekes egybeesés, hogy az ifjabbik Hottinger, Johann Jakob (1652–1735) 1719 végén az ifj. Pápai Páriz Ferenc album amicorumába jegyez majd magasztaló sorokat, nem csekély puritán „belterjességet” mutatva ezzel, hiszen a feldicsért ifjú nem más, mint Pápai Páriz Imre, a jeles magyar puritánus szerző unokája.³³ Mather ezek után egy ritka gesztust is tesz a szövegben: egy helyütt átcsap orvosias zsargonba, amikor így ír: „Szépségen a jó testarányokat és a végtagok szimmetriáját, továbbá... azt értjük, hogy a vér és a testnedvek megfelelő elegye átragyog a tiszta bőrön...”³⁴ A kontinentális tendencia a szövegben a továbbiakban is folytatódik, ott, ahol a szerző a francia, a holland és a lengyel zsinatok táncellenes rendelkezéseiről beszél.³⁵ Ezt követően megint egy terjedelmes make-up-ellenes dorgálás következik, a szem- és arcfestést összekötve a házasságtöréssel és szajhasággal.³⁶ Innen aztán már egyenes az út Mather későbbi kismama-kátéjának kulcsszavaihoz, a sincerityhez, azaz komolysághoz, illetve a sobrietyhez, azaz józansághoz.³⁷

Kevésbé monoton, mert mégiscsak saját mikroközössége elvárásainak szóló a *Heuréka, megtaláltatott az erényes asszony* című esszé és a hozzá csatolt elégia, amelyek célja

²⁹ Crawford GRIBBEN, *The Puritan Millennium: Literature and Theology, 1550–1682*, Dublin, Four Courts Press, 2000, 56.

³⁰ Cotton MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion, or the Character and Happiness of a Virtuous Woman*, Boston, T. Green, 1692, 1694, 1741.

³¹ A Köleséri-kutatásban jeleskedő CSORBA Dávid is megemlíti Köleséri Sámuel gyakori Tertullianus-idézeit: *A kegyes élet teológiájának érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében*, *Theológiai Szemle*, 2002/2, 89–94. Tertullianus *Az asszonyi cicomáról* (*De cultu feminarum*) c. művéről legutóbb: T. BÍRÓ Mária, *A római szépség*, <http://okor.freeweb.hu/archive/2003/4/thbiro.pdf>.

³² MATHER, *Ornaments*, 1–4.

³³ Az MTAK jóvoltából a teljes ifj. Pápai Páriz Ferenc-album az interneten olvasható.

³⁴ MATHER, *i. m.*, 11.

³⁵ MATHER, *i. m.*, 14.

³⁶ MATHER, *i. m.*, 17.

³⁷ MATHER, *i. m.*, 18, 20.

az erényes salemi asszony, Mrs. Mary Brown „emlékének bebalzsamozása” volt.³⁸ A Mary férjéhez, Benjamin Brown úrhoz címzett ajánlás erősen emlékeztethet bennünket – legalábbis a „szem gyönyörűsége” toposz révén – Köleséri elsőként idézett prédikációjára: „Uram, tudom, mily szemekkel nézett Ön Szeme Gyönyörűsége után, aki elröppent Öntől a felső és igazabb Salemben...”³⁹ E félmondatnak komoly mentalitástörténeti tanúságai is vannak: míg a magyar puritán közösségek legfeljebb bensőségesen biblicizáltak, „Sion várai”-nak nevezték településeiket, gyülekezeteiket, addig az új-angliai puritánus gőg odáig ment, hogy a mennyek országát „Upper Salem”-nek, „fönti Salem”-nek, tulajdonképpen „Égi Salem”-nek titulálta. Visszatérve a szöveghez: az 1703. december 26-án születés közben, magzatával együtt meghalt asszonyt elsirató elégia hangütése elég szokatlan annak a lelkésznek a szájából, aki 1692-ben ugyan nem fő-fő táplálója, de apjával, Increase Matherrel együtt tudományos mederbe terelője, „ideológusa”, s így közvetve mégiscsak egyik legalizálója volt a salemi boszorkányüldözési eljárásoknak.⁴⁰

Asszonyok is lehetnek bölcsek, jók és nagyok,
Közülük páran Salemben lakozók.
Vigyázz, nemem, mert könnyen győzedelmeskednek rajtad...⁴¹

Ez bizony, különösen a „bölcesség dicsérete” jóvátételi gesztus a javából, egy olyan közegben, amely az író-olvasó nőket valósággal „démonizálta” olykor.⁴² Ezt a nagylelkű és meglepő gesztust azután igazi cottoni esetlenséggel el is rontja Mather, amikor a Köleséritől megszokott közvetlenség szöges ellentétéként ismét átcsap száraz filosz-teológusba:

A dicső Asszonyok között, ó, Nagy Hottinger,
Nagyszerű Katalógusodban adj néki helyet,
Amerika hálás Európának, s azzal dicsekszik,
Hogy ily Ékszeret küldhet az Óhaza partjaira...⁴³

Típushiba ez nála: a mindenáron való érdem- és erény-katalogizálás teljesen megfakítja a dicséret hitelét, az elhunyt asszony valóságos értékeit. Jó okunk van azt hinni, hogy ő is – annyi pályát tévesztett, hamis küldetéstudattal megvert régvolt és mai lelkészhez hasonlóan – hasznosabb és boldogabb ember lehetett volna, ha a családi hagyományt sutba dobva nem muszáj-lelkipásztor, hanem szenvedélyes klasszikus-filológus lesz. Így az, ami kegyes prózájának-verseinek egyik fő tehertétele – a szerzők, címek,

³⁸ Cotton MATHER, *Eureka – The Vertuous Woman Found: A Short Essay on the Memory of Mrs. Mary Brown*, Boston, Bartholomew Green, 1704.

³⁹ MATHER, *Eureka*, ajánlás, 1.

⁴⁰ KRETZOINÉ, *i. m.*, 178.

⁴¹ MATHER, *Eureka*, 1, az eredeti szöveg: „The Females too grow Wise and Good and Great / Some such in happy Salem find a Seat / Beware, my Sex, lest Females Win the Day...”

⁴² Lásd Valerie TRAUT, M. Lindsay KAPLAN és Dymphna CALLAGHAN előszavát a *Feminist Readings of Early Modern Culture* c. tanulmánykötethez, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 1–15.

⁴³ MATHER, *i. m.*, 1.

idézetek halmozása – akár értekezéseinek javára is válhatott volna. Jó példa erre a sira-tóverss következő, sónehéz szakasza, ahol az Agathára, Euláliára és egyéb szent nősze-mélyekre való hivatkozás rontja el az alábbi, voltaképpen nagyon költészet közeli sorokat:

Oly szemérmes volt! Ha a legcsekélyebb durva szó ütötte meg fülét,
Arcának csöndes pirulása, arcába futó
Vére szólalt meg...⁴⁴

A vers csúcspontja – csakúgy, mint a Kalmár Kata fölött elmondott Köleséri-prédi-kációé – az elhunyt asszony és a bibliai Ráchel sorsának párhuzamba állítása:

Számodra (ti. a férj számára) a szerelem mártírja, szeretett Rácheled halott;
És mivé legyen mostan drága Benjámind?
Hányat pusztítson egy csapással a sötét halál?
Asszonyodnak kettős vég jutott, szíved ezer pusztulás marja már.⁴⁵

Ezekkel a kifejező, együttérző sorokkal Cotton Mather már-már ugyanolyan pásztori magaslatokra emelkedik, olyan részesévé válik Brown úr gyászának, mint magyar pályatársa a megözvegyült Boros Jenei Istvánénak. Pontosabban sajnos csak emelkedne, mert ismét elkezd hivatkozni, elkezd műveltkedni, elkezd kedvenc Tertullianusát szólógnatni:

Ó, jöjj, Tertullian! Taníts meg, hogyan írjam le
Egy ily boldog pár minden örömét...⁴⁶

Ez a hatásrontás, ez a név- és idézetnehezék-halmozás egyébként nem kizárólag Cotton Matherre jellemző az angolszász világ irodalmában. Az anyaország 18. századi költészetét ugyanez a jelenség teszi alig-alig élvezhetővé az utókor számára. Pedig – ha nem sulykolják belé az önkorlátozás, az önelfojtás puritán erényét, s ugyanakkor nem engedi át magát a puritán közegre ugyancsak jellemző kegyes bőbeszédűségnek – Mather olykor még a valódi poézis magaslatait is megközelíthette volna. Úgy, mint a kis híján közhelyességbe fulladó Mary Brown-sírató gyönyörű zárósoraiban:

Egyőjük születése kettejük halála lesz,
Ziháló anyatest temet már megholt gyermeket.
Szomorú sors! Ám másik Születés közelg:
Az asszony, s gyermeke egymásnak Ikre lesz.
Könnyek, nem-apadók, amíg ez eljövend,
Lássuk a porban heverő Ékkövet.⁴⁷

⁴⁴ MATHER, *i. m.*, 2.

⁴⁵ MATHER, *i. m.*, 4.

⁴⁶ MATHER, *i. m.*, 5.

⁴⁷ MATHER, *i. m.*, 8.

E Cotton Mather-vers alkalmiságon is átütő sugárzása, a benne megnyilvánuló részvét szokatlan ereje azonnal hatott, mintául szolgált a kortárs Nicholas Noyesnek egy nagyon hasonló vers megírásához, amelyet ugyancsak a *Heurékához* csatoltak.

Számtalan, elsősorban női olvasóknak szánt Mather-mű közül végül az *Erzsébet az ő szent visszavonultságában* című traktátust, egy puritán kismama-kalauzt választottam ki.⁴⁸

Cotton Mathernek viszonylag könnyű dolga lehetett, amikor arra vállalkozott, hogy megalkossa az abszolút ideális vezérlő könyvet hittestvérnői számára. Első unokatestvérei egyike, Eunice Mather Williams (1664–1704), a deerfieldi indián támadás hősnője és mártírja, John Williams lelkész tizenkét gyermekes felesége szolgáltatta ugyanis számára a közvetlen modellt. Eunice, akinek sírkövén ez áll: „Nt. John Williams erényes és tökéletes társa...”⁴⁹ Ezt az erényességet, ezt a tökéletességet, a zokszó nélkül viselt szenvedéseket kívánta Mather nagytiszteletű úr megtanítani hazája gyermeket váró asszonyainak. Mégpedig úgy, hogy – az *Előszó* tanúsága szerint – azt remélte, sőt, azt várta el, hogy a bábák szokott munka-/kínzóeszközeik mellett az ő könyvét is asszonytól asszonyig vigyék majd. A tulajdonképpeni főszöveg érdekes érveléssel kezdődik: „Ha valamikor, hát most várható az az idő, hogy ő (ti. az asszony) figyelmezzen Isten tanácsaira; ez, ha egyáltalán eljövendő, az az idő, amidőn az isteni kegyelem módozatai és szándékai megtalálják őt. S ha valamikor, hát ezen a napon fogod (itt már egyenes megszólításba csap át a szöveg!) meghallani az Úr szavát.”⁵⁰ A továbbiakban szerzőnk ecseteli a türelmetlenség (impatiance) és az elégedetlenség (discontent) bűnét, amely akár tönkre is teheti a kegyelmi állapot e kitüntetett napjait.⁵¹ Két oldallal később Mather – bár nevet nem említ – Elizabeth Joscelyn abban az időben közkézen forgó *Egy anya testamentuma meg-nem-született gyermekéhez* című könyvére utal, egy női sorstárs szavaival erősítve meg mondandóját: „Egy kiváló nemesasszony, akinek határozott előérzete támadt szülés közben bekövetkezendő halálával kapcsolatban (amely igaznak is bizonyult, hiszen ő valóban vajúdása közben halt meg!), hátrahagyta nektek meg-nem-született gyermekének írott *Testamentumát*... Ehhez teszem én hozzá, hogy töletek is azt várjuk, hogy kiváló tulajdonságokkal rendelkező teremtményt hozzatok a világra; s olyat, aki örökkön örökké az Úr dicsőségét hirdeti majd.”⁵²

Ennyi intellektus talán még elviselhető volna, ám a szent horror még csak ezek után következik, amikor óriási, a lehető legkapitálisabb betűkkel kinyomtatva e sorokkal találkozunk. „A halálra való felkészülés most a legésszerűbb és legalkalmasabb, erre most oda kell szánnod magadat. Ez nem okoz majd fájdalmat néked. ... S minél később leszel a halálra, annál később leszel az életre.”⁵³ Ha belegondolunk, hogy még a korábban

⁴⁸ Cotton MATHER, *Elizabeth in Her Holy Retirement; An Essay to Prepare a Pious Woman for Her Lying in or Maxims and Methods of Piety to Direct and Support an Handmaid of the Lord Who Expects a Time of Travail*, Boston, printed by B. Green, for Nicholas Boone, at his Shop in Corn Hill, 1710.

⁴⁹ [Http://1704.deerfield.history.museum](http://1704.deerfield.history.museum).

⁵⁰ MATHER, *Elizabeth*, 1.

⁵¹ MATHER, *i. m.*, 3.

⁵² MATHER, *i. m.*, 5.

⁵³ MATHER, *i. m.*, 7.

említett minta-puritán Anne Bradstreet is milyen halálfélelemmel teli verset írt egy hasonlító, szülés előtti léthelyzetben, erősen kételkedhetünk abban, hogy a zordon matheri vezényszavak elérték céljukat, a méltó felkészítést. Ez az ijesztve-nevelő tendencia csak fokozódik, amikor – alkalmazkodva a korszellemhez – a koraszülést és a kóros (méhlepény-darabokat hátrahagyó) utószülést a Tízparancsolat megszegésével köti össze.⁵⁴ Ehhez jön ráadásul a „sötétség láncáival” és az „örök tűzben égéssel” való ijesztés, amelynek olvastán egy makkegészséges terhes nő is könnyen a vetélés közelébe juthat.⁵⁵ Még szerencse, hogy egy idő után Cotton Mather – maga is 15 gyermek apja, akik közül csak kettő élte túl őt – megriadni látszik saját rettenetes szövegétől, s békésebb vizekre evez, amikor is a gyermekvárás a fokozott szentség-megszenteltség állapotaként tünteti fel. Ennek következménye pedig az, hogy már az embriót is teljes értékű keresztyének kell tekinteni.⁵⁶ Ezek után – amikor már-már rokonszenvünkkel és helyeslésünkkel találkozunk, éppúgy, mint egy-egy ihletett verssora olvastán – ismét csak olyan állítások következnek, amelyeket még a legjámorabb anyák is csak az égi megtorlástól való félelmükben fogadhattak el: „Ó, engedd, hogy Szent lelked most korai lakozást vegyen benne (ti. a magzatban). Ó, formáld és töltsd el, tedd dicsőségedet hirdető örök hangszerré (eszközzé) a világban.”⁵⁷

A gyermek mint pusztá kegyességerősítő eszköz – nehéz ezt a gondolatot elfogadni, még a korabeli új-angliai gúnyrajz ismeretében is, amely szerint a házastársi szerelem (a gyermek létrehozója) önmagában semmi, csupán a „szaporodjatok és sokasodjatok” parancsának teljesítése számít. A szigorúság-kitörést a továbbiakban ismét lágyabb szakaszok követik, tapintatos intelem arról, hogy – bár a Megváltót asszony szülte – mégsem egy másik asszony, Mária, hanem egyedül Jézus az oltalom forrása terhesség és szülés idején. Itt olvashatunk egy ugyancsak Anne Bradstreettől származó gondolatot, miszerint a gyermeket hordozó anyának Krisztust is magában kell hordania. Ez a gondolat akár közvetlen Bradstreet-hatás is lehet, mint többször jeleztük, Cotton Mather megkülönböztetett tisztelettel tekintett a tollforgató nőkre.⁵⁸ Bármennyire is bábák kezébe szánt segédanyag volt ez a könyv, valójában csak egyetlen alkalommal köti benne össze a szerző a józanság és mértékletesség erényét táplálkozási-életmódbéli tanácsokkal.⁵⁹ A röpke biológiai közjáték után ismét teologizálás következik, annak hangsúlyozása, hogy a terhesség idejének egyben fokozott ima-idővé is kell válnia.⁶⁰ Ehhez kapcsolódóan néhány oldallal később a bibliaolvasás és zsoltárecsere fontosságának hangsúlyozása következik, Luther Katarináját állítva példaként az Újvilág asszonyai elé.⁶¹ Ez idáig nem sok hasonlóságot fedezhettünk fel e traktátus és a Köleséri-szövegek között, ám Ráchel

⁵⁴ MATHER, *i. m.*, 9.

⁵⁵ MATHER, *i. m.*, 11.

⁵⁶ MATHER, *i. m.*, 16, 17.

⁵⁷ MATHER, *i. m.*, 18.

⁵⁸ MATHER, *i. m.*, 20.

⁵⁹ MATHER, *i. m.*, 22.

⁶⁰ MATHER, *i. m.*, 22.

⁶¹ MATHER, *i. m.*, 27.

története – e korabeli katolikus temetési beszédekben sem ritka exemplum – végszóra itt is felbukkan. Igaz, nem a Benónit Benjáminra, a kint örömmre változtató hangsúlyokkal.⁶² A szöveg berekesztő részének két súlypontja van: egy gyakorlati és egy egyházszociológiai; a szoptatás fontosságának ismételtetése, illetve intés a „churching”, a megtisztulást jelképező templomlátogatás rítusának betartására. Életteliség, sőt, egy kis csipkelődő humor is van a szoptatásra buzdító sorokban: „Ha tudod, szoptasd gyermekedet; ne légy olyan strucc (vagyis: antianyja), hogy megtagadod azt, csak azért, hogy egyike légy a saját kényük-kedvük szerint élő, gondatlan anyáknak.”⁶³

Hogy miért is volt Cotton Mather hangneme sokkal agresszívebb, mint id. Köleséri Sámuelé, annak számos oka van. Egy részüket már vázoltam. A továbbiak: nálunk, Magyarországon nem voltak Anne Hutchinson és Mary Dyer-szerű önfelű profétanők (hacsak Lorántffy Zsuzsanna teológiai próbálkozásait nem számítjuk annak!), nem voltak a férfi lekipászorok tekintélyét aláásó, prédikációikat bíráló asszonyok. Az sem közömbös, hogy például a salemi boszorkányhisztéria idején – ahogyan Kristóf Ildikó nevezi az 1692-es eseményeket –, amikor Új-Angliában tömegével születtek halálos ítéletek, Köleséri kicsivel korábbi működési körzetében, Debrecenben és Biharban mindössze 19 boszorkányper zajlott. A puritanizmus – jelzi Kristóf – nem csökkentette ugyan nálunk a boszorkányperek számát, ahogyan korábban Makkai László feltételezte – de radikálisan nem is növelte.⁶⁴ Végül – ahogyan Laurel Thatcher Ulrich, az új-angliai puritán női létforma jeles kutatója írja – valószínű, hogy „a két nem közötti mindennapi küzdelmek” is megszólaltak a korabeli férfiszervezők írásaiban. Így nem csupán Cotton Matherében, de már nemzedékekkel korábban is, konkrétan például John Winthrop massachusettsi kormányzó kritikus hangú krónikáiban.⁶⁵ Ezek után arra a kérdésre, hogy ki volt képes kevés szóval is enyhíteni az asszonyi léttel járó veszteségeket és fájdalmakat, egyértelműen Köleséri Sámuelre gondolunk. Eközben azonban nem feledkezhetünk meg azokról az eltérő körülményekről – elsősorban a nemek közötti kielemezettebb beháborúról, továbbá a női emancipáció új-angliai felgyorsulásáról, s a Magyarországinál sokkal erősebb ottani eszkatológiai hisztériáról –, amelyek Cotton Mather számára sokkal nehezebbé és bonyolultabbá tették ezt az önmagában sem könnyű feladatot. Bocsáttassék meg nekem, hogy Kölesérit e Mathert mentő körülmények ellenére is jobban szeretem. Végül: műveik párhuzamos vizsgálatát egyáltalán nem érzem haszontalannak, hiábavalónak, üres komparatistikai virtusnak. Hogy miért? Mert ma, a „tisztá Amerika” kultúrsa idején mindeme összevetések nyomán visszafogott, de jóleső büszkeséggel könyvelhetjük el egy magyar prédikátor-szerző nemzetközi mércével mérve is jelentékeny írói teljesítményét, lelkiigondozói rátermettségét, műveltségét, s – végül, de korántsem utolsósorban – évszázadok távolából is világító és melengető emberi jóságát.

⁶² MATHER, *i. m.*, 32.

⁶³ MATHER, *i. m.*, 35.

⁶⁴ KRISTÓF Ildikó, *Ördögi mesterséget nem cselekedtem: A boszorkányperek társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*, Debrecen, Ethnica, 1998, 30, 73.

⁶⁵ Laurel Thatcher ULRICH, *John Winthrop's City of Women*, Massachusetts Historical Review, 3(2001), <http://www.historycooper.org/journals/mhr>.